

Mətanət Rəcəbi¹

NİDALARIN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

Azərbaycan dilçiliyində nidalar köməkçi nitq hissələrindən biri kimi ən az tədqiq olunan nitq hissəsidir. Burada mübahisəli məsələlər çoxdur, çünki onların təsnif edilməsi və sərhədlərinin müəyyənləşməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Ona görə ki, nidalar bəzən zərflər, bəzən adatlar, bəzən də təqdim sözlərlə qarışdırılmış, həmin söz qruplarının arasında itmişdir. Nidalar rus dilçiliyində də çox az tədqiq olunub, çünki bu sözlərin başqa sözlərlə əlaqəsi yoxdur və başqa sözlərlə bənzəmir. Nidalar ancaq və ancaq dilin emosional dairəsini gücləndirir. M.V.Lomonosov, A.X.Vostokoy, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov, V.V.Vinoqradov nidalarnı tədqiq edilməsində mühüm rol oynamışlar. A.X.Vostokoy, A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov nidanı nitq hissəsi kimi öyrənməyin tərəfdarı idilər. Amma N.I.Qrəç və A.M.Peşkovskiy nidanı söz hesab etməmişlər və onun quruluşunu, sintaktik funksiyasını tədqiq etməkdən imtina edirdilər. L.V.Şerba bu ziddiyyətli fikirlərə görə nidalarnı "anlaşılmaz kateqoriya" kimi təqdim edirdi. İ.A.Batmanov nidanı köməkçi nitq hissəsi hesab etmirdi və nidalarnı da isim kimi hal şəkilçisi qəbul etdiyini iddia edərək nidalarnı adlar qrupunda tədqiq etməyi üstün tuturdu (4, 3).

Başqırd dilində nidalardan bəhs edən H.K.Dmitriyev onları həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqlənən qədim söz qrupu adlandırmışdır (5, 7-49). A.N.Kononov nidalarnı xüsusi bir nitq hissəsi olduğunu deyirdi (7, 60). Türk dillərinin bir çoxunda nida problemindən bəhs edən elmi-tədqiqat əsərləri var. S.Usmənov özbək dilində olan nidalarnı haqqında nazmizədlik dissertasiyası yazmış və onları xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd etmişdir. Türkologiyada ilk dəfə olaraq S.Usmənov nidalarnı təqdim sözlərdən ayırmışdır. Amma tədqiqatçı alim vokativ sözlərlə nidalarnı eyniləşdirmişdir (6). Ş.Y.Sənbəyev Qazax dilində olan nidalarnı öz nazmizədlik dissertasiyasında tədqiq etmiş və problemin həllinə qismən nail olmuşdur.

Azərbaycan dilçisi F.Zeynalov nidalarnı haqqında belə yazır: "Nidalar prototürk dövründə olmamış, sonralar meydana çıxmışdır. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, nidalarnı lüğəti mənası yoxdur, onlar sözyaratma prosesində iştirak etmir (düzəltmə və mürəkkəb növləri yoxdur) və eləcə də sözlər arasında müxtəliflik sintaktik münasibətlər yarada bilmir. Onların əsas vəzifəsi mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməkdir (bu baxımdan onlar adatlara yaxınlaşır). Onlar nominativlik əks etdirmədən prosesi dəyişir, bir növ, prosesin özünü əks etdirir, mətnə ekspressiv-emosionallıq çalarlığı verməyə xidmət edir. Onlar (nidalar), həmçinin, cümlədə fikrin ifadə vasitələrinə də müəyyən təsir göstərir" (3, 342). B.Xəlilov nidalarnı haqqında yazır: "Köməkçi nitq hissələri müstəqil mənanı və morfoloji əlamətə malik deyil. Cümlədə müstəqil bir üzv yerində işləyə bilmir. Azərbaycan dili faktlarının təhlili göstərir ki, nidalarnı intonasiya və məndən asılı olaraq, müəyyən spesifik məna bildirirlər-hiss və duyğular ifadə edirlər. Köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur, onlar cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə yaradır, yaxud da ayrı-ayrı cümlə üzvlərinə və ya bütünlükdə cümləyə müəyyən məna çalarlığı verirlər. Nidalar söz-cümlə kimi çıxış edə bildiyi halda, köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət yoxdur" (2, 317).

Bütün bu fikirləri nəzərə alıb demək olar ki, nidalarnı xüsusi nitq hissəsi kimi verilməsi mübahisəli fikirdir. Onlar köməkçi nitq hissələrindən ayrılmalı deyil, çünki onların hiss və duyğular ifadə etməsi nidalarnı əsas xüsusiyyətidir və bu xüsusiyyət olmasa, biz onları nida hesab edə bilmərik. Hiss və duyğu anlayışı ifadə etməsi onları xüsusi nitq hissəsi kimi verilməsini zəruri etmir, çünki hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyəti var və nidalarda emosionalarnı üstünlük təşkil etməsi əsas xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Nidalar dialoqlarda və şifahi nitqdə özünü göstərir və bədii əsərlərdə də nidalardan istifadə olunur. Nidalarda ifadə olunan hiss və duyğular özünəməxsus intonasiya ilə tələffüz edilir, buna görə də nidalarnı nitq canlılığı, emosionallıq, ekspressivlik verir. Bəzən də yığcamlıq yaradır. Məsələn:

- Mən bir az dincəlmək istəyirəm.
- İşi belə görəcəksənsə, ay-hay!

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, nidalar nominativ mənadan məhrum, səs kompleksindən ibarət olan, xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilən sözlərdir və insana məxsus təəccüb, qorxu, təəssüf, sevinc, çağırış, qəm-kədər, nifrət, istehza və s. hissələri bildirir.

Yeni təhsil proqramı (kurikulum) üzrə imtahanlara hazırlaşanlar üçün vəsaitlərdə, yuxarı sinif şagirdlərinin dərslərlərində nidalarnı aşağıdakı məna növləri öz əksini tapıb:

- 1) "Qorxu, narahatlıq bildirənlər: vay, ox, of, uy, ah və s.
- 2) Şadlıq, sevinc, təəccüb bildirənlər: ura, oxqay, ay can, paho, oho və s.
- 3) Çağırış bildirənlər: hey, ey, a, ay və s.
- 4) Qəm, kədər bildirənlər: ah, eh, of, uf və s.
- 5) Nifrət, istehza bildirənlər: xa-xa, xux, xox, bah, tfu və s" (1, 184).

Nidalarda da dərğü işarələrinin qoyulması modal sözlərdə olduğu kimidir.

Ümumiyyətlə, hər bir köməkçi nitq hissəsinin tədrisində hazırlaşarkən şagirdlərin yaş və anlama səviyyəsinə uyğun olaraq, hər bir üçün çətin olacaq məsələləri müəyyənləşdirməli və buna uyğun olaraq dərsmizi planlaşdırmalıyıq. Belə olduğu təqdirdə həmin dərstdə keyfiyyətli nəticələr əldə edə bilərik. Bəs görəsən bu

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

problemləri hansı iş üsulları ilə aradan qaldırmaq olar? Beyin həmləsi, anlayışın çıxarılması, debat, Frayer modeli, Blum kubu, Eyler-Venn diaqramı, dairə üzrə hərəkət, binqo, ziqzaq, mozaika, fırlanan lövhə, öz tayını tap, bitməyən hekayə və s. kimi iş üsullarından istifadə edilə bilər. Bu dərsi daha maraqlı və əyləncəli etməklə bərabər, həm də şagirdlərin öyrənməsinə kömək olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dili (qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vassit) DİM. Bakı, 2019, 329 ssh.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə. Bakı, 2007, 280 ssh.
3. Zeynalov F. Türk dilininin morfoloqiyası qrammatikası. I hissə. Bakı, 2008, 354 ssh.
4. Битмәев И.А. Части речи в татарском языке. Фрунзе, 1936.
5. Дыгирев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л, 197.
6. Усманов С. Морфология в современном узбекском языке. Ташкент, 1952.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л, 1956.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, nidalar, metodlar, təsnifat

Ключевые слова: вспомогательные части речи, восклицания, методы, классификация.

Xülasə

Azərbaycan dili dərslərində dilimizin qaydalarını öyrətmək başlıca vəzifələrdəndir. Çünki dil qaydalarını bilməyən şagird düzgün yazı və sərbəst nitqə malik ola bilməz. İstər ali, istərsə də orta məktəbdə bu başlıca amildir və müəllim çalışmalıdır ki, müəyyən problemlər yaranarsa, doğru həllə nail olsun. Köməkçi nitq hissələri zaman-zaman tədqiq olunmuş və bu mövzuda çoxlu əsərlər yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, həmişə əlimlər arasında fikir ayrılıqları yaranmışdır və bu da orta məktəb və ali məktəb dərslərində mövzu eyni olsa da, müəyyən fərqli məqamların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunlara aparılan araşdırmada rast gəlmək olar, gəlin baxaq. Köməkçi nitq hissələrinin daxili təsnifatında yaranan problemlər aşağıdakılardır:

- 1) Köməkçi nitq hissələrinin quruluşu
- 2) Əsas nitq hissəsi olan sözlərin həm də köməkçi nitq hissəsi hesab edilməsi (nitq hissələri arasında keçid prosesi)
- 3) Köməkçi nitq hissələrinə aid vahidlərin orfoqrafyası və s.

Резюме

Обучение правилам нашего языка на уроках азербайджанского языка является одной из основных задач. Потому что у ученика, не знающего правил языка, не может быть нормального письма и свободы слова. Это отправная точка как в старшей, так и в младшей школе, и учитель должен работать, чтобы найти правильное решение, если возникают определенные проблемы. Вспомогательные части речи время от времени изучаются, и на эту тему написано много работ. Однако между учеными всегда были разногласия, которые приводили к определенным различиям, хотя и по одному и тому же предмету в учебниках для средней и старшей школы. Их можно найти в исследованиях, давайте посмотрим. При внутренней классификации вспомогательных частей речи возникают следующие проблемы:

- 1) Строение вспомогательных частей речи
- 2) Слова, составляющие основную часть речи, также считаются вспомогательными частями речи (процесс перехода между частями речи)
- 3) Правописание единиц, относящихся к вспомогательным частям речи и т.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova